

УДК 393(477.42/.44/.82)“19/20”

ЗВИЧАЄВО-ОБРЯДОВИЙ СУПРОВІД ВИНЕСЕННЯ ПОМЕРЛОГО З РІДНОЇ ОСЕЛІ У ПОХОРОННІЙ ТРАДИЦІЇ ВОЛИНЯН (на матеріалах з Житомирської та Вінницької областей)

Богдан СОЛОП

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна

У статті, на основі польових етнографічних матеріалів, записаних автором у волинських селах Житомирської (Грушки, Давидівка, Сколобів Хорошівського, Іванків, Клітище, Ксаверівка, Новопіль Черняхівського, Івановичі, Стара Олександрівка Пулинського р-нів) та Вінницької (Великий Острожок, Воронівці, Зозулинці, Лозна, Морозівка, Петриківці, Подорожня, Пустовійти, Рибчинці, Рогинці, Тараски Хмільницького р-ну) областей, охарактеризовано персональний код та акціональну, предметну й вербальну складові ритуалу винесення тіла небіжчика з траурного дому. Визначено загальноволинські та локальні риси зазначеного етапу поховальної обрядовості на теренах східної частини історико-етнографічної Волині. Встановлено світоглядні основи виникнення та поширення різних обрядових елементів та специфіку їхнього побутування упродовж ХХ – початку ХХІ ст.

Ключові слова: поховальна обрядовість, Волинь, небіжчик, винесення тіла, звичаї, обряди, Житомирська та Вінницька області.

Поховальна обрядовість – одна з найбільш консервативних складових культури етносу, яка навіть на початку ХХІ ст. містить багато пережитків попередніх епох. Їх дослідження дозволяє зрозуміти ментальність народу, різноманітні аспекти з інших ділянок його традиційно-побутової культури. Незважаючи на таку актуальність теми, аналіз її історіографії засвідчує, що поховальний ритуал українців вивчений недостатньо. Комплексні дослідження існують лише про поховальну обрядовість українців Карпат¹, Полісся² та Слобожанщини³, а відомості про поховальний ритуал населення інших українських етнічних земель – фрагментарні. Це стосується, зокрема, й такого

¹ Роман Гузій, “З народної танатології: карпатознавчі розсліди” (Інститут народознавства НАН України, 2007); Роман Гузій, *Похоронні звичаї та обряди українців Карпат (XIX–XX ст.)* (Автореф. дис. канд. іст. наук, НАН України, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича, 2002).

² Валентина Конобродська, *Поліський поховальний і поминальні обряди: етнолінгвістичні студії* (Житомир: Полісся, 2007), т. 1.

³ Валентина Сушко, *Життя нескінченне: поховальна обрядовість українців Слобожанщини XIX–XXI ст.* (Харків: СПДФО Бровін О. В., 2012).

історико-етнографічного району України, як Волинь⁴ (попри те, що її терени, згідно більшості концепцій етногенезу слов'ян, є центром слов'янської прабатьківщини).

До структури традиційного українського (в т. ч. й волинського) похоронного ритуалу входить такий важливий акт, як винесення померлого з рідної домівки. У цій статті ми ставимо собі за мету дослідити його звичаєво-обрядовий супровід на теренах східної частини історико-етнографічної Волині, виокремити у ньому загальноволинські риси та локальні особливості.

Джерельною основою розвідки є польові етнографічні матеріали, зібрані автором у 2013–2014 рр. під час експедицій у села Хорошівського (далі – Хор. Жтм.; сс. Грушки, Давидівка, Сколобів), Черняхівського (далі – Черн. Жтм.; сс. Іванків, Клітище, Ксаверівка, Новопіль), Пулинського (далі – Пул. Жтм.; сс. Івановичі та Стара Олександрівка) районів Житомирської та Хмельницького (далі – Хміль. Внц.; сс. Великий Острожок, Воронівці, Зозулинці, Лозна, Морозівка, Петриківці, Подорожня, Пустовійти, Рибчинці, Рогинці, Тараски) району Вінницької області⁵.

За народною традицією, волиняни, як і всі українці, влаштовували поховання на третій день після смерті. Проте, зібрані нами етнографічні матеріали засвідчують поступовий відхід від цієї норми: “*Це, кажуть, закон, щоб на третій день покойника хоронили*” (с. Клітище Черн. Жтм.)⁶; “*Похорон на*

⁴ Фрагментарні відомості про поховальну обрядовість волинян див.: Іван Б'яньковській, “Смерть, погребеніє и загробная жизнь по понятіямъ и ворованію народа,” *Кіевская старина* 54, кн. 9 (юль, августъ и сентябрь), отд. 8 (1896): 229–261; Леся Костюк, “Поховальна обрядовість галичан другої половини ХХ – початку ХХІ століття,” *Україна–Європа–Світ* 10 (2012): 374–379; Василь Кравченко, *Звичаї в селі Забрідді та по деяких інших, недалеко від цього селах місцевостях Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали, зібрані Кравченком Ваисльом* (Житомир: Друкарня “Робітник”, 1920); Леонид Ленчевській, “Похоронные обряды и повсрья въ Староконстан. у. Вольнской губ.,” *Кіевская старина* 66, кн. 7 (юль), отд. 4 (1899): 70–78; Володимир Покальчук, “Обряд поховання дівчини на Волині,” *Народна творчість та етнографія* 1 (1972): 107–109; Izydor Kopernicki, “Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu z materyjałów zebranych przez p. Zofiję Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiąhelskim,” *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej wydawany staraniem Komisji antropologicznej Akademii umiejętności w Krakowie* 11, dział 3 (1887): 130–228; Bronisław Sokalski, *Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym* (Lwów: Muzeum im. Dzieduszyckich z Drukarni Ludowej pod zarz. St. Baylego, 1899); Tadeusz Stecki, *Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym* (Lwów: Druk i nakład Zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1864), t. 1.

⁵ Польові етнографічні матеріали до теми “Традиційна похоронна та поминальна обрядовість українців”, зафіксовані студентом другого курсу Солопом Богданом Ярославовичем у Черняхівському, Володарсько-Волинському та Червоноармійському р-нах Житомирської обл., 3–14 липня 2013 р., Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – Архів ЛНУ імені Івана Франка), ф. Р-119, оп. 17, спр. 491-Е, 77 арк.; Польові етнографічні матеріали до теми “Традиційна похоронна та поминальна обрядовість українців”, зафіксовані студентом третього курсу Солопом Богданом Ярославовичем у Хмельницькому р-ні Вінницької обл., 3–10 липня 2014 р., Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, 85 арк.

⁶ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 491-Е, арк. 30.

третій день робили, а на другий – ні. Кажуть, ще душа жива” (с. Грушки Хор. Жтм.)⁷; *“Колись лежали два дні. От, наприклад, сьогодні [чоловік] вмер, то він повинен переночувати і ще на другий день бути. А зараз так: сьогодні вмер, а завтра вже ховають*” (с. Ксаверівка Черн. Жтм.)⁸. Проте, за народними уявленнями, трьох днів не потрібно було перевищувати, позаяк *“Бог не прийме душу”*⁹. Не зважаючи на часові норми проведення поховання, волиняни обов’язково залишали померлого *“переночувати”* в домі хоча б одну ніч. Похорон провадили вдень – з 10–11 до 15–16 години. Хоронити в темний період доби традиція суворо забороняла: *“До обіда не хоронять, в нас більше в два часа дня, [...] до заходу сонця”* (с. Новопіль Черн. Жтм.)¹⁰; *“Ввечері вже не хоронили, треба до заходу сонця”* (с. Клітище Черн. Жтм.)¹¹.

Перед тим, як винести померлого з його дому, священник відправляв заупокійну панахиду: *“Обізатільно панахида єсть. Як править [батюшка] над покойником – ложиться три калачі, канфети, піченія, бутила вина становиться. Так як [батюшка] причащається кагором, так кагор і беруть”* (с. Іванків Черн. Жтм.)¹². Варто відзначити, що запрошення священника на похорон в окремих східноволинських селах почало відроджуватися лише з кінця ХХ ст. До того похорон могли влаштовувати і без представників церкви, що пов’язано з масовим закриттям церков та ліквідацією парафій у радянський період. У випадку відсутності священника, його заміняли т. зв. *“пєвчі”* (хористи) чи читець Псалтиря. Представники церкви не були присутні й на похоронах самогубців.

Після відправи панахиди священник (чи інша особа) кропив померлого свяченою водою, рідня останній раз прощалася з ним у межах дому, й покійного виносили з хати. Це робили лише *“чужі”* люди, зазвичай чоловіки, найчастіше – копачі: *“Давали чужим людям. Більш мужчини виносять труну з хати”* (с. Новопіль Черн. Жтм.)¹³; *“Хазяї [не виносять труни], наприклад сини в мене [є], то вони не виносять”* (с. Великий Острожок Хмїл. Внц.)¹⁴; *“Не мона виносити синові матір з хати, не полагається виносити. Вони не мають права виносити. Це, кажуть, тяжка земля [буде цій матері, якщо сини її труну винесуть]”* (с. Зозулинці Хмїл. Внц.)¹⁵. Для того, аби померлий *“не бачив”*

⁷ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 491-Е, арк. 58.

⁸ Там само, арк. 20.

⁹ Світлана Ульяновська, *“Поховально-поминальна обрядовість,”* в *Українці: історико-етнографічна монографія у двох книгах*, ред. Анатолій Пономарьов (Опішне: Українське народознавство, 1999), кн. 2, 336.

¹⁰ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 491-Е, арк. 7.

¹¹ Там само, арк. 30.

¹² Там само, арк. 49.

¹³ Там само, арк. 7.

¹⁴ Там само, спр. 536-Е, арк. 4.

¹⁵ Там само, арк. 81.

дороги назад і “не повертався” додому, його завжди виносили ногами вперед: “Так як людина йде так і покойника виносять” (с. Клітище Черн. Жтм.)¹⁶; “Бо він як сам іде”¹⁷. Серед українців побутувало повір’я: щоб померлий не зміг відшукати дорогу додому, його потрібно виносити з хати через задні двері або через хлів¹⁸.

За загальноукраїнським звичаєм, відомим і серед волинян, труною тричі торкались (“стукали”, “кланялись”, “гойдали”) до кожного порога: “Якщо виносять, то в кожному порозі [покійник] повинен поклонитися. Три рази труною на поріг ставлять і піднімають, три рази поклоняються на кожному [порозі]. Кажуть, що це він (померлий. – С. Б.) повинен кожному порогові поклонитися, бо це він вже відходить, прощається – прощальний поклон” (с. Зозулинці Хмїл. Внц.)¹⁹; “[Так померлий] прощається вже з хатою, з усіма родичами” (с. Стара Олександрівка Пул. Жтм.)²⁰; “Прощається з порогами, з людьми”²¹. Даючи змогу померлому попрощатись із своєю домівкою, у народі вірили, що він вже ніколи не повертатиметься назад²². На такій частині Волині, як Холмщина, чоловіки, котрі виносили труну, від імені небіжчика навіть промовляли: “Бувайте здорові!”²³. Серед українців побутували й інші мотивування цього обряду, зокрема, труною стукали об поріг, щоб померлий “оглух” і не чув, що про нього говорять живі (Покуття)²⁴; “щоб смерть не верталась в хату” (Середнє Подніпров’я)²⁵.

Одразу після винесення померлого з оселі, а потім і за ворота, на східній частині Волині з охоронною метою швидко зачиняли двері дому та інших господарських приміщень, а також ворота: “Шоб [покійник] вже більше не вертався назад” (с. Лозна Хмїл. Внц.)²⁶; “Шоб дальше хазяї не вмирали” (с. Великий Острожок Хмїл. Внц.)²⁷; “Шоб ніхто більше не вмирав” (с. Зозулинці Хмїл. Внц.)²⁸; “Шоб з хати [покійник] нічого не забрав” (с. Іванків

¹⁶ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 491-Е, арк. 30.

¹⁷ Покальчук, “Обряд поховання дівчини на Волині,” 108.

¹⁸ Анатолий Пономарев, “Похорони,” в *Українці*, ред. Анатолий Пономарев (Москва: Наука, 2000), 324.

¹⁹ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 78.

²⁰ Там само, спр. 491-Е, арк. 37.

²¹ Кравченко, *Звичаї в селі Забрідді*, 136–137.

²² Хведір Вовк, “Етнографічні особливості українського народу,” в *Професор Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології* (Київ: Мистецтво, 1995), 214.

²³ Oskar Kolberg, *Chełmskie. Obraz etnograficzny* (Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1890), 183; Володимир Гнатюк, “Похоронні звичаї й обряди,” *Етнографічний збірник* 31–32 (1912): 386.

²⁴ Гнатюк, “Похоронні звичаї й обряди,” 324.

²⁵ Михаил Васильев, “Къ малорусскимъ похороннымъ обрядамъ,” *Кіевская старина* 25, кн. 5–6 (апрель, май і юнь) (1889): 636.

²⁶ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 12–13.

²⁷ Там само, арк. 3.

²⁸ Там само, арк. 73.

Черн. Жтм.)²⁹; “Двері закриті і в хаті, і в сараї, [бо] як [померлий] любиве хазяйство, то потом водиться не буде” (с. Іванків Черн. Жтм.)³⁰; “Щоб смерть не вернулась”³¹. На галицькій частині Волині негайне закриття дверей після виносу покійника з дому пояснювали так: “Аби душа небіжчика не вернулась до хати і тут не відбувала покути”³². Зачинивши двері і ворота, їх залишали закритими, доки покійника не віднесуть настільки далеко, щоб він уже “не бачив” свого двору. В іншому разі, за народними уявленнями, в сім’ї ще хтось помре³³. Такий звичай є загальноукраїнським і відомий на Поділлі, Поліссі, у Карпатах та інших українських етнічних землях³⁴. На окремих теренах, поряд із згаданою традицією, побутував звичай не зачиняти, а навпаки – відчиняти двері житлових та (чи) господарських приміщень, даючи можливість душі померлого безперешкодно залишити свій дім, “попрощатися” з господарством³⁵.

Крім дверей та воріт на Східній Волині необхідно було закрити устя печі: “[Якщо] є піч одкрита, то закривають піч цю вже заслонкою, як виносять [мерця], [...] щоб не ходив покойник в хату” (с. Клітище Черн. Жтм.)³⁶; “Піч закривали або вимітали, щоб зле не верталося ніколи” (с. Грушки Хор. Жтм.)³⁷. У світоглядних уявленнях українців піч є одним із шляхів до потойбічного світу – місця перебування покійних предків³⁸. Тому не дивно, що закриття / вимітання печі мало унеможливити посмертні ходіння мерця. Задля цього, а також, щоб більше ніхто в родині не помирав, лави, на яких у хаті лежав померлий, обов’язково перекидали: “Осліни, на яких лежав покойник, зразу брали і перевертали [...], щоб не застоювались” (с. Грушки. Хор. Жтм.)³⁹.

²⁹ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 491-Е, арк. 48.

³⁰ Там само, арк. 50.

³¹ Stecki, *Wołyń pod względem statystycznym*, 94.

³² Sokalski, *Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym*, 174.

³³ Б’ньковській, “Смерть, погребеніє і загробная жизнь,” 225.

³⁴ Валентина Борисенко, “Поховальні звичаї та обряди,” у *Поділля: історико-етнографічне дослідження*, ред. Анатолій Пономарьов (Київ: ВНКЦ “Доля”, 1994): 229; Конобродська, *Поліський поховальний і поминальні обряди*, 189; Валентина Борисенко, “Обряди життєвого циклу людини,” у *Холмищина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження*, ред. Валентина Борисенко (Київ: Родовід, 1997), 302; Володимир Галайчук, “З духовної культури Богородчанщини: звичаї, вірування та повір’я, пов’язані зі світоглядними уявленнями про смерть і померлих,” *Міфологія і фольклор* 3–4 (2010): 33; Неоніла Здорова, “Народні звичаї та обряди,” у *Бойківщина: історико-етнографічне дослідження*, ред. Юрій Гошко (Київ: Наукова думка, 1983), 247.

³⁵ Роман Гузій та ін., “Похоронні обряди,” у *Лемківщина: історико-етнографічне дослідження*, ред. Юрій Гошко і Степан Павлюк (Львів: Інститут народознавства НАН України, 2002), т. 2, 101; Конобродська, *Поліський поховальний і поминальні обряди*, 189; Ірина Несен, “Поховальні та поминальні обряди в середовищі “околичної” шляхти північно-східної Житомирщини (кінець XIX – XX століття),” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 44 (2009): 251; Ульяновська, “Поховально-поминальна обрядовість,” 339.

³⁶ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 491-Е, арк. 29.

³⁷ Там само, арк. 58.

³⁸ Див.: Роман Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011), 303–308.

³⁹ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 491-Е, арк. 58.

Дієвим апотропеєм волиняни вважали залізо. Одразу після виносу з хати домовини на місце, де вона стояла, клали сокиру⁴⁰, косу⁴¹, два перехрещені ножі⁴² тощо. Такі дії мали на меті перешкодити померлому чи смерті повертатись у дім: *“Щоб не боятись, щоб не верталось зле до хати”* (с. Рибчинці Хміль. Внц.)⁴³. З цією ж метою у вікна дому могли встромлювати зламані голки⁴⁴. Аби не тужити за мерцем, на Волині родині померлого необхідно було сісти на те місце, де стояла труна, подивитися в пічну трубу⁴⁵. Схожих традицій дотримувались українці й інших етнографічних та історико-етнографічних районів⁴⁶.

Оберегову (очисну) функцію, згідно уявлень населення східної частини Волині, виконувала вода: *“Як прийняли покойніка, винесли [з хати], то треба на тему місці в комнаті, де він лежав нараджаний, як правили, водички чуть полити, такої з криниці”* (с. Зозулинці Хміль. Внц.)⁴⁷. Щоб померлий нічого “не забирав” з дому, від полотна, на якому він лежав, відрізали шматок й залишали його в хаті: *“Ріжут, щоб з хати мрець нічого не забирав. Ріжут кусочок, ховают десь вдома. Бо [як моя] мати померла, [я забула і] не врізала. То сім років не могла свиней розвести. А як вже батько вмер, то вже врізала і десь поклала в хаті”* (с. Рибчинці Хміль. Внц.)⁴⁸. Волиняни вважали, що зберегти добробут родини (зокрема, приплід худоби) можна було й таким способом: *“Як уже [померлого] хазяїна мають виносить [з хати], [треба] до корови в хлів зайти, до казатъ три рази: “Тепер уже буду хазяйка я, хазяїна вже немає, я тепер твоя хазяйка””* (с. Стара Олександрівка Пул. Жтм.)⁴⁹.

Народна волинська традиція зберегла до сьогодні такий апотропеїчний звичай, як обсипання зерном труни померлого (під час її винесення з дому), а також двору та дороги: *“Моя старша сестра рідна, то вона посипала. Винесли з хати труну і вона йде, посипає житом. [...] Вперед треба*

⁴⁰ Дмитрій Зеленинь, *Описаніє рукописей Ученого архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества* (Петроград: Издательство Императорскаго русскаго географическаго общества, 1914), 294; Kopernicki, “Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu,” 143.

⁴¹ Костюк, “Поховальна обрядовість галичан,” 377.

⁴² Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 40, 46.

⁴³ Там само, арк. 40.

⁴⁴ Зеленинь, *Описаніє рукописей Ученого архива*, 294.

⁴⁵ Зеленинь, *Описаніє рукописей Ученого архива*, 294; Костюк, “Поховальна обрядовість галичан,” 377.

⁴⁶ Гузій та ін., “Похоронні обряди,” 101; *Здоровега*, “Народні звичаї та обряди,” 247; Конобродська, *Поліський поховальний і поминальні обряди*, 187; Сушко, *Життя нескінченне*, 98.

⁴⁷ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 74.

⁴⁸ Там само, арк. 40.

⁴⁹ Там само, спр. 491-Е, арк. 37–38.

сипати. Жито сиплять, як йде в армію, – вперед, і потом назад, – щоб вернувся. А як мерця провадять, то тільки вперед, назад не сиплять, – не треба, щоб вертався мрець. Мерця вже назад не завертають” (с. Рибчинці Хміль. Внц.)⁵⁰; “Рідні сиплють. Наприклад, мої батьки повмирали, я сипала” (с. Сколобів Хор. Жтм.)⁵¹; “Обізатільно треба уперед і взад, щоб врожай був, так як і на свадьбу. Взаді [труни] йдуть, і так вперед, і взад [сиплять]. А якщо молодих [на весіллі] обсипають, то це тільки вперед житом – це на життя” (с. Іванків Черн. Жтм.)⁵². Серед волинян побутували такі мотиви здійснення цього обряду: “Щоб дух не вертався до хати”⁵³; “Щоб у полі не виводилося”⁵⁴; “Бо померлим земля потрібна, а живим хліб”⁵⁵. Ще наприкінці XIX ст. на Волині померлого обсипали лише зерном, вимолоченим із зажинкового снопа – “діда”⁵⁶.

В окремих селах обсипати збіжжям потрібно було лише неодружених покійників: “Госипають молодого, молоденького, а таких – не. Молодих госипають, так як, як де воно жинилося, то гобсипають житом, цукерками, грішми. А як воно йде туди, то сипиться вперед, як воно жениться. А як це вже йдеши з життя, то назад вже сиплять” (с. Рогинці Хміль. Внц.)⁵⁷.

За іншими даними, волиняни здійснювали обряд обсипання лише тоді, коли хоронили чоловіків (господарів дому), – щоб уберегти майбутній врожай та добробут родини⁵⁸. Серед волинян Холмщини побутував звичай під час виносу мерця з хати усією родиною триматися за діжу, яку ставили на стіл, та відчинити в коморі скриню⁵⁹. Загалом схожі звичаї, спрямовані на збереження добробуту сім’ї, відомі по всій Україні, а особливо добре збереглися в поліській та карпатській етнотрадиціях. Тут, під час виносу померлого з дому, не лише розсипали жито, але й картоплю, бобові, трусилу в саду дерева, зрушували наявні в коморі запаси збіжжя, рідні розбивали новий горщик, тричі обходили довкола столу, на якому лежав хліб тощо⁶⁰.

⁵⁰ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 40.

⁵¹ Там само, спр. 491-Е, арк. 67.

⁵² Там само, арк. 50.

⁵³ Покальчук, “Обряд поховання дівчини на Волині,” 107.

⁵⁴ Kolberg, *Chelmskie. Obraz etnograficzny*, 185.

⁵⁵ Kopernicki, “Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu,” 143.

⁵⁶ Бѣньковскій, “Смерть, погребеніе и загробная жизнь,” 255.

⁵⁷ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 29.

⁵⁸ Покальчук, “Обряд поховання дівчини на Волині,” 107.

⁵⁹ Гнатюк, “Похоронні звичаї й обряди,” 386.

⁶⁰ Валентина Борисенко и др., “Семейные обычаи и обряды,” в *Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья*, ред. Василий Бондарчик (Минск: Наука и техника, 1987), 178; Гузії та ін., “Похоронні обряди,” 101; Здоровега, “Народні звичаї та обряди,” 247; Конобродська, *Поліський поховальний і поминальні обряди*, 188; Несен, “Поховальні та поминальні обряди,” 250–251.

Одним із найдієвіших засобів захисту від посмертних блукань померлого волиняни вважали розсипання маку під час виносу домовини з дому: “Мак сипали на труну – [мак-]видюк. Шоб [покійник] не виртався назад, не приходив. Свої сипали” (с. Грушки. Хор. Жтм.)⁶¹. На теренах галицької частини Волині, щоб померлий не “ходив”, мак могли сипали до труни⁶². Використовували насіння маку й у разі, якщо покійник після захоронення починав “відвідувати” свою домівку. На теренах історико-етнографічної Волині освяченим на церковні свята Маковія чи Спаса маком-“видюком” обсипали дім, у який приходив померлий, а також його могилу, примовляючи: “Тоді з могили встанеш, і в хату ввійдеш, як цей мак збереш”⁶³. Респонденти із Східної Волині розповідають: “Як уже таке станеться, шо [покійник] ходить і немає життя, то маком обсипали кругом хати, і в хаті в усі угла, і свяченою водою [кропили]” (с. Стара Олександрівка Пул. Жтм.)⁶⁴; “Це маком-видюком обсипають, як мрець ходит, до когось вчепится, лякає, ходи. То тоді святят мак в церкві – видюк, і сиплят. Шо пока мрець мак визбирає, шоб до хати не зайшов” (с. Рибчинці Хмїл. Внц.)⁶⁵; “Якшо покойник ходит, здається, шо він є в хаті, шо приходи, стукає, то [треба] маком свяченим обсіяти хату, то не прийде ніколи. В нас, як помер зять, то Галі (доньці інформаторки. – Б. С.), шось таке здавалося. То я брала і мак кругом хати сипала. І сниться [померлий чоловік] їй (доньці інформаторки. – Б. С.) [і каже]: “Шо? Свекруха насипала маку? А я вже дозбираю!” (с. Зозулинці Хмїл. Внц.)⁶⁶. Підґрунтям згаданого звичаю було уявлення про мак як символ незліченності, збирання чи рахування якого є завданням, що не під силу виконати⁶⁷. Крім маку, на Волині охоронну мету мало ритуальне посипання попелом дороги, якою з дому виносили труну з померлим⁶⁸.

Схожим було мотивування звичаю перев’язувати ворота двору, “шоб не ходив мрець до гобійстя, шоб не боятися” (с. Лозна Хмїл. Внц.)⁶⁹; “Як виносят покойника, то перев’язуют [ворота чим-небудь] красним, шоб хазяйство велось” (с. Великий Острожок Хмїл. Внц.)⁷⁰; “Хустиною [ворота] зв’язували. Так було до сорока днів зав’язано. [Потім] я її взяла на цвинтар занесла і закопала!” (с. Рибчинці Хмїл. Внц.)⁷¹; “Як винесли покойника, вже провадять –

⁶¹ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 491-Е, арк. 58.

⁶² Sokalski, *Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym*, 175.

⁶³ Б’ньковській, “Смерть, погребеніє и загробная жизнь,” 258.

⁶⁴ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 491-Е, арк. 37.

⁶⁵ Там само, спр. 536-Е, арк. 40.

⁶⁶ Там само, арк. 74.

⁶⁷ Виктория Усачева, “Мак,” в *Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т.*, ред. Никита Толстой (Москва: Международные отношения, 2004), т. 3, 170.

⁶⁸ Зеленинь, *Описание рукописей Ученого архива*, 293.

⁶⁹ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 13.

⁷⁰ Там само, арк. 3.

⁷¹ Там само, арк. 40.

ворота зачинили і хутку вже зав'язали. А цю хутку на кладбище несли, на хреста чіпляли” (с. Зозулинці Хміль. Внц.)⁷². У минулому на теренах Волині ворота перев'язували лише червоним поясом*, рушником⁷³. На інших українських етнічних землях це пояснювали так: “Щоб хазяйство не утикло”⁷⁴; “Щоб з двору не пішло за тілом добро: худоба, птиця, бджоли”⁷⁵; “Щоб хвороба не верталась”⁷⁶; “Щоб слідом за небіжчиком не пішла з двору худоба”⁷⁷.

Певні застороги та заборони існували стосовно участі в описаній частині похоронного обряду певних категорій людей. В українців, інших слов'ян небажаною була участь у похороні вагітної жінки⁷⁸. У звичаєвості волинян, якщо вагітна йшла на похорон (у разі смерті близьких родичів), то мала дотримуватись низки захисних обрядодій: покинути дім доти, доки труну з покійником не рушили з місця⁷⁹; зав'язувати на мізинець червону нитку⁸⁰; не класти руки на живіт під час поховальної ходи⁸¹; не прощатися з померлим⁸² й узагалі близько до нього не наближатися⁸³. Недотримання цих заборон могло в майбутньому нашкодити дитині: “С в нас жіночка. [...] Померла [в неї] мати [і вона пішла на похорон]. То вона родила хлопчика, і в нього був параліч” (с. Рогинці Хміль. Внц.)⁸⁴. На східній частині Волині на похорон заборонялося іти “нечистим” жінкам, а також молодятам, які нещодавно побралися: “Женина нечиста, [як] вродила, то

⁷² Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 73.

*Цікавим є наступне застосування поясу в похороннім обряді: аби удруге вступити в шлюк чоловікові чи жінці померлого, перед виносом покійника з хати слід було підперезатись червоним поясом і тричі перебігти поперек дороги (Див.: Бґньковській, “Смерть, погребеніє і загробна живність,” 255). Нами зафіксований інший варіант дії: “Як вмирали молоді чоловіки, то для того, щоб жінка забулася вже (може їй ще якийсь втрапиться замуж), то то гудзики розцібали [померлому] на штанах, як кажуть, [на] ширіньці” (с. Зозулинці Хміль. Внц.) (Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 70); “Як у молодій жінки помер чоловік і як хоронят [його], [то] вона розцібає гудзики [померлому] на сорочці, розуває його. Це так кажуть: “Вона [ще] хоче замуж вийти”” (с. Рибчинці Хміль. Внц.) (Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 39).

⁷³ Ленчевській, “Похоронні обряди і повср'я в Староконстан. у. Волинської губ.,” 76.

⁷⁴ Васильєв, “Къ малорусскимъ похороннымъ обрядамъ,” 636.

⁷⁵ Павел Чубинский, *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отдѣл. Матеріалы и изслѣдованія, собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ* (Санкт-Петербург: Типографія В. Киршбаума, 1877), т. 4, 708.

⁷⁶ Сушко, *Життя нескінченне*, 99.

⁷⁷ Вовк, “Етнографічні особливості українського народу,” 214.

⁷⁸ Светлана Толстая, “Беременность, беременная женщина,” в *Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т.*, ред. Никита Толстой (Москва: Международные отношения, 1995), т. 1, 161.

⁷⁹ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 491-Е, арк. 26.

⁸⁰ Костюк, “Поховальна обрядовість галичан,” 377.

⁸¹ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 536-Е, арк. 4, 84.

⁸² Там само, арк. 13.

⁸³ Там само, арк. 41.

⁸⁴ Там само, арк. 28.

тоже не може йти. Якщо даже і йде вона, то береться зерно до груді, пшеничка чи житочко вузником тримати” (с. Іванків Черн. Жтм.)⁸⁵; “Тим, що поженилися, до мерця не можна було йти, і на похорон, і на кладбище. [...] Даже на проводи не можна було йти, якщо ще году нема” (с. Стара Олександрівка Пул. Жтм.)⁸⁶.

Не потрібно було продовжувати участь в обряді й матері, в якій померла перша дитина: “Шоб друге не вмерло! В меї мами, наприклад, перша дитина померла в три місяці, і їй (матері інформаторки. – Б. С.) сказали, шоб вона не йшла на цвинтар, а вона все таки пішла. І родилась [у неї] друга дівчинка. Перша померла у три місяці, а друга – у рік і три місяці померла” (с. Морозівка Хміль. Внц.)⁸⁷. Подібні уявлення поширені й на інших українських та слов’янських землях⁸⁸.

Невід’ємною частиною похоронного обряду на східній частині Волині були голосіння. Особливо гучно голосили під час виносу померлого з хати, зупиняючись лише, коли священник читав Євангеліє⁸⁹: “Плакали, голосили. [...] Голосять, хто може. Наприклад, одне може тільки плакати – не може нічого сказати. [...] Голосять свої: діти, родичі” (с. Стара Олександрівка Пул. Жтм.)⁹⁰; “Голосили на похоронах, прощення [у померлого] просили: “Може я обидив тебе, прости мені”” (с. Грушки. Хор. Жтм.)⁹¹. У минулому на похорон могли запрошувати і спеціальних плакальниць⁹². Наведемо приклад голосіння матері за померлим сином, записане наприкінці ХІХ ст. в Старокостянтинівському повіті:

Ой сину мій, ой голубчику мій,
звідки ж я тебе буду виглядати:
чи з гори, чи з долини, чи з високої могили?
Сонечко моє, зірко моя, квітко моя,
місяцю, приятелю мій⁹³.

Завершальним етапом ритуалу в домі померлого були традиційні обрядодії, що відбувались на подвір’ї. Після виносу з дому, домовину ставили на стільці чи лави посеред двору (опісля їх перевертали), з яким померлий мав “попрощатися”: “Встановили скамейку, священник ще раз одправляв – читав Євангелію. Під Євангелію стояли родичі, наклонившись. І освячував

⁸⁵ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 491-Е, арк. 53.

⁸⁶ Там само, арк. 39.

⁸⁷ Там само, спр. 536-Е, арк. 62.

⁸⁸ Светлана Толстая, “Погребальный обряд,” в *Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т.*, ред. Никита Толстой (Москва: Международные отношения, 2009), т. 4, 90.

⁸⁹ Бґньковській, “Смерть, погребеніє и загробная жизнь,” 256.

⁹⁰ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 491-Е, арк. 35.

⁹¹ Там само, арк. 58.

⁹² Там само, арк. 35.

⁹³ Ленчевській, “Похоронные обряды и повѣрья въ Староконстан. у. Волынской губ.,” 77.

свяченою водичкою хреста, віко. [...] Обізатільно прощеніє просили [у померлого] – діти просять, батьки просять: “Простіть перед Богом і людьми”” (с. Іванків Черн. Жтм.)⁹⁴; “Підходили всі рідні, прощалися з покойніком – цілували його, у хрестик цілували” (с. Сколобів Хор. Жтм.)⁹⁵. На південно-східній частині Волині нерідко востаннє в межах двору родина прощалася з мерцем біля воріт: “З хати [покійника] виносять, несут до воріт. А тут уже у воротах поставили стільця, хліб, і це вже переймає рідня, уся рідня, це не чужі люди [переймають]. І хто грішми, хто цукерком, хто хлібом – все на стуло кладуть і це всі тут переймають!” (с. Морозівка Хміль. Внц.)⁹⁶; “Як хоронять покойніка, то це виносять з хати. Як несут в ворота, то приходять родичі, близькі, ставлять буханку хліба, сіль, застеляють стільця хусткою. Всі стають коло цього стільця. Батьюшка Євангелію читає. Йдуть під Євангелію, а топір вже аж провадять [мерця] на дорогу” (с. Зозулинці Хміль. Внц.)⁹⁷. Попрощавшись з померлим у межах його двору, мерця для подальшого поховання провадили на кладовище, що знаменувало уже наступний етап похоронного обряду.

Таким чином, польові етнографічні матеріали, зібрані автором на теренах східної частини історико-етнографічної Волині, дають змогу констатувати, що навіть на початку ХХІ ст. поховальна обрядовість збереглась доволі добре. Ритуал виносу померлого з траурного дому не був виключенням. У місцевій традиції досі дотримуються звичаїв розсипати за труною жито; негайно зачиняти за померлим двері; перев’язувати ворота червоною тканиною; ставити на покуті залізні предмети; перевертати лави, на яких стояла труна тощо. Згадані обрядодії відомі в різних частинах історико-етнографічної Волині й поширені на інших українських етнічних землях. Натомість виразну локальну специфіку мають виявлені нами звичаї лити воду на місце, де стояла труна; залишати вдома шматок полотна, на якому лежав померлий; “переймати” небіжчика у воротах двору (південно-східна частина Волині); закривати / вимітати піч під час виносу мерця з дому; розсипати за померлим мак-“видюк”; повідомляти худобу про смерть господаря (північно-східна частина Волині). Для більшості описаних звичаїв та обрядів домінуючою є апотропеїчна семантика. Здійснювані заходи були покликані унеможливити повернення мерця, смерті чи будь-якого її втілення у світ живих, забезпечити добробут родини померлого, який виражався у врожаї та приплоді худоби.

⁹⁴ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 491-Е, арк. 50.

⁹⁵ Там само, арк. 68.

⁹⁹ Там само, спр. 536-Е, арк. 62.

⁹⁷ Там само, арк. 79.

**THE CUSTOMARY AND RITUAL ACCOMPANIMENT
OF CARRYING-OUT THE DECEASED
IN THE BURIAL TRADITION
OF VOLYN PEOPLE
(Based on the materials gathered in Zhytomyr and Vinnytsia regions)**

Bohdan SOLOP

The Ivan Franko National University of Lviv,
the Chair of Ethnology
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine

A burial ceremony is one of the most conservative elements of the culture of an ethnic group, which preserves the legacy of the past even in the early XXI century. Its research facilitates understanding of the mentality of the nation as well as various other aspects of its traditional and domestic culture. Despite the topicality of the study, the historiography of the problem proves that burial ceremony of the Ukrainians has not been properly researched. Though there are several comprehensive studies of the burial ceremonies of the Ukrainians living in the Carpathians, Polissia and Sloboda Ukraine, the information on the burial rites existing in the other ethnic lands of Ukraine is fragmented. It particularly concerns the historical and ethnographical territory of Ukraine, such as Volyn (although in accordance with most Slavic ethnogenesis concepts it is recognized as a center of the Slavonic ancestral homeland).

The structure of the traditional Ukrainian (and Volyn as well) burial ceremony includes the important ritual, such as carrying-out body of the deceased. The article aims to investigate the customary and ritual accompaniment of carrying-out the deceased in the Eastern part of the historical and ethnographical territory of Volyn, as well as to specify the features peculiar to Volyn as the whole and its separate territories in particular.

The main resource framework of the article consists of the items of the ethnographic material gathered by the author in the Volyn villages of Zhytomyr region (Hrushky, Davydivka, Skolobiv of Khoroshivskyi district, Ivankiv, Klityshche, Ksaverivka, Novopil of Chenrniakhivskyi district, Ivanovychi, Stara Oleksandrivka of Pulynskyi district) and Vinnytsia region (Velykyi Ostorozhok, Voronivtsi, Zozulentsi, Lozna, Morozivka, Tarasky of Khmilnytskyi district).

Therefore, the ethnographic material gathered by the author across the Eastern part of the historical and ethnographical territory of Volyn can justify the fact that the burial ceremony traditions are being maintained even in the early XXI century. The ritual of carrying-out the deceased is no exception. The local people still keep up to the following traditions: to strew the rye behind the coffin, immediately close the door after the body is taken away, bind the piece of red cloth to the gates, place iron objects in the icon corner, overturn the bench where the coffin was placed etc. The mentioned ritual actions are well-known on the various parts of the historical and ethnographical territory of Volyn and on the other ethnic Ukrainian lands as well. In turn, some of the traditions were identified as locally specific: to pour the water on the place where the coffin stood; keep in the house the piece of cloth on which the deceased lied; “stop” the coffin with the deceased at the yard gates (the South-Eastern Volyn); to close / sweep up a stove during carrying-out of the deceased; to strew the field poppies behind the coffin, to tell the cattle about the death of their owner (the North-Eastern Volyn). Most of the described customs and rituals can be characterized by the apotropaic semantics. The rituals aimed at preventing the return of the deceased, the death or its incarnations to the world of the living, providing the welfare of the family of the deceased in the form of the good harvest and cattle offspring.

Key words: burial ceremony, Volyn, deceased, carrying-out of the body, customs, rituals, Zhytomyr and Vinnytsia regions.

REFERENCES

- Borysenko, Valentyna. “Obriady zhyttievoho tsykladu liudyny.” U *Kholmshchyna i Pidliashshia: istoryko-etnografichne doslidzhennia*. Red. Valentyna Borysenko. Kyiv: Rodovid, 1997. 280–309. (in Ukrainian).
- Borysenko, Valentyna. “Pokhvalni zvychai ta obriady.” U *Podillia: istoryko-etnografichne doslidzhennia*. Red. Anatolii Ponomarov. Kyiv: VNKTs “Dolia”, 1994. 228–233. (in Ukrainian).
- Borysenko, Valentyna i dr. “Semeinye obychai i obriady.” V *Obshchestvennyi, semeinyi byt i dukhovnaia kultura naselenia Polesia*. Red. Vasylii Bondarchuk. Minsk: Nauka i tekhnika, 1987. 176–182. (in Russian).
- Benkovskiy, Ivan. “Smert, pogrebenie i zagrobnaia zhyzn po poniatiiam i verovaniiu naroda.” *Kievskaiia starina* 54, kn. 9 (iul, avgust i sentiabr), otd. 8 (1896): 229–261. (in Russian).
- Chubinskiy, Pavel. *Trudy etnograficheskoi statisticheskoi ekspeditsii v Zapadno-Russkii kraii, snariazhennoi Imperatorskim russkim geograficheskim obshchestvom. Yugo-zapadnyi otdel*. Sankt-Peterburg: Tipografiia V. Kirshbauma, 1877, t. 4.
- Halaichuk, Volodymyr. “Z dukhovnoi kultury Bohorodchanshchyny: zvychai, viruvannia ta poviria, poviazani zi svitohliadnymy uivlenniamy pro smert i pomerlykh.” *Mifolohiia i folklor* 3–4 (2010): 27–49. (in Ukrainian).
- Hnatiuk, Volodymyr. “Pokhoronni zvychai y obriady.” *Etnografichnyi zbirnyk* 31–32 (1912): 131–424. (in Ukrainian).
- Huzii, Roman ta in. “Pokhoronni obriady.” U *Lemkivshchyna: istoryko-etnografichne doslidzhennia*. Red. Yurii Hoshko i Stepan Pavliuk. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 2002, t. 2. 94–109. (in Ukrainian).
- Huzii, Roman. *Z narodnoi tanatolohii: karpatoznavchi rozslidy*. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 2007. (in Ukrainian).
- Huzii, Roman. “Pokhoronni zvychai ta obriady ukrainsiv Karpat (XIX–XX st.)” Avtoref. dys. kand. ist. nauk, Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 2002. (in Ukrainian).
- Kolberg, Oskar. *Chelmskie. Obraz etnograficzny*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1890.
- Konobrodskia, Valentyna. *Poliskyi pokhvalnyi i pomynalni obriady: etnolinhvistychni studii*. Zhytomyr: Polissia, 2007, t. 1. (in Ukrainian).
- Kopernicki, Izidor. “Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu z materyjalów zebranych przez p. Zofiję Rokossowską we wsi Jurkowszczyznie w pow. Zwiahelskim.” *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej wydawany staraniem Komisji antropologicznej Akademii umiejętności w Krakowie* 11, dział 3 (1887): 130–228.
- Kostiuk, Lesia. “Pokhvalna obriadovist halychan druhoi polovyny XX – pochatku XXI stolittia.” *Ukraina–Evropa–Svit* 10 (2012): 374–379. (in Ukrainian).
- Kravchenko, Vasyl. *Zvychai v seli Zabridi ta po de-iakikh inshikh, nedalekikh vid tsoho selak mistsevostiakh Zhytomyrskoho povitu na Volyni*. Zhytomyr: Drukarnia “Robitnyk”, 1920. (in Ukrainian).
- Lenchevskiy, Leonid. “Pokhoronnye obriady i poveria v Starokonstan. u. Volynskoi gub.” *Kievskaiia starina* 66, kn. 7 (iul), otd. 4 (1899): 70–78. (in Russian).
- Nesen, Iryna. “Pokhvalni ta pomynalni obriady v seredovyshchi “okolychnoi” shliakhty pivnichno-skhidnoi Zhytomyrshchyny (kinets XIX – XX stolittia).” *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna* 44 (2009): 241–264. (in Ukrainian).

- Pokalchuk, Volodymyr. “Obriad pokhovannia divchyny na Volyni.” *Narodna tvorchist ta etnohrafii* 1 (1972): 107–109. (in Ukrainian).
- Polovi etnohrafichni materialy do temy “Tradytciina pokhoronna ta pomynalna obriadovist ukrainsiv”, zafiksovani Solopom Bohdanom Yaroslavovychem u Cherniakhivskomu, Volodarsko-Volynskomu ta Chervonoarmiiskomu r-nakh Zhytomyrskoi obl., 3–14 lypnia 2013 r. Arkhiv Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka (dali – Arkhiv LNU imeni Ivana Franka), fond R-119, opys 17, sprava 491-E.
- Polovi etnohrafichni materialy do temy “Tradytciina pokhoronna ta pomynalna obriadovist ukrainsiv”, zafiksovani Solopom Bohdanom Yaroslavovychem u Khmilnytskomu r-ni Vinnytskoi obl., 3–10 lypnia 2014 r. Arkhiv LNU imeni Ivana Franka, fond R-119, opys 17, sprava 536-E.
- Ponomarev, Anatolii. “Pokhorony.” V *Ukraintsy*. Red. Anatolii Ponomarev. Moskva: Nauka, 2000. 324–326. (in Russian).
- Siletskyi Roman. *Tradytciina budivelna obriadovist ukrainsiv*. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 2011. (in Ukrainian).
- Sokalski, Bronisław. *Powiat Sokalski pod wzgledem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym*. Lwów: Muzeum im. Dzieduszyckich z Drukarni Ludowej pod zarz. St. Baylego, 1899.
- Stecki, Tadeusz. *Wolyn pod wzgledem statystycznym, historycznym i archeologicznym*. Lwów: Druk i nakład Zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1864), t. 1.
- Sushko Valentyna. *Zhyttia neskinchenne: pokhovalna obriadovist ukrainsiv Slobozhanshchyny XIX–XXI st.* Kharkiv: SPDFO Brovin O. V., 2012. (in Ukrainian).
- Vasilev, Mikhail. “K malorusskim pokhoronnym obriadam.” *Kievskaiia starina* 25, kn. 5–6 (aprel, mai i iun) (1889): 635–637. (in Russian).
- Vovk, Khvedir. “Etnohrafichni osoblyvosti ukrainskoho narodu.” V *Profesor Khvedir Vovk. Studii z ukrainskoi etnohrafii ta antropologii*. Kyiv: Mystetstvo, 1995. 39–218. (in Ukrainian).
- Zdoroveha, Neonila. “Narodni zvychai ta obriady.” U *Boikivshchyna: istoryko-etnohrafichne doslidzhennia*. Red. Yurii Hoshko. Kyiv: Naukova dumka, 1983. 232–248. (in Ukrainian).
- Zelenin, Dmitriy. *Opisanie rukopisei Uchenago arkhiva Imperatorskago Russkago Geograficheskago Obshchestva*. Petrograd: Izdatelstvo Imperatorskago russkago geograficheskago obshchestva, 1914. (in Russian).
- Tolstaia, Svetlana. “Beremennost, beremennaia zhenshchina.” V *Slavianskie drevnosti: etnolingvisticheskiy slovar: v 5 t.* Red. Nikita Tolstoi. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1995, t. 1. 160–164. (in Russian).
- Tolstaia, Svetlana. “Pohrebalnyi obriad.” V *Slavianskie drevnosti: etnolingvisticheskiy slovar: v 5 t.* Red. Nikita Tolstoi. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya, 2009, t. 4. 84–91. (in Russian).
- Ulianovska, Svitlana. “Pokhovalno-pomynalna obriadovist.” V *Ukraintsy: istoryko-etnohrafichna monohrafii u dvokh knykh*. Red. Anatolii Ponomarov. Opishne: Ukrainske narodoznavstvo, 1999, kn. 2. 333–344. (in Ukrainian).
- Usacheva, Viktoria. “Mak.” V *Slavianskie drevnosti: etnolingvisticheskiy slovar: v 5 t.* Red. Nikita Tolstoi. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya, 2004, t. 3. 170–174. (in Russian).

Стаття надійшла до редколегії 20.06.2016

Прийнята до друку 15.10.2016